

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ П.ОРЛИКА

Однією з найскладніших проблем історії будь-якого народу є втрата своєї державності, коли він із суб'єкта міжнародного права перетворюється у об'єкт впливу інших держав.

Вся відповідальність в такі складні періоди лягає на єдиний законний механізм впливу – емігрантський, або екзильний уряд. Всесвітня історія знає чимало випадків, коли саме такий уряд ставав запорукою відновлення держави. Для українського народу така сторінка історії пов'язана з іменем гетьмана Пилипа Орлика та його емігрантського уряду.

Означена проблема має значні історіографічні надбаня. Насамперед це література вітчизняних істориків дорадянського періоду. Однією з найбільш інформативних праць того часу є монографія історика й археографа Д. Бантиш-Каменського “История Малой России” [1]. Автор дає детальну характеристику подіям, що відбувалися в Гетьманській Україні, але наголошує на вирішальному впливі постійних “зрад”, зловживань козацької верхівки, які нібито створили підґрунтя для падіння давніх народних прав. Цінною монографією, яка стосується життя та діяльності Пилипа Орлика, є праця В. Різниченка “Пилип Орлик (Гетьман-Емігрант)” [2]. Ідейна спадщина української еміграції відображена в роботах А. Петрушевича “Филип Орлик – последний польский гетман Западной Украины, 1709 – 1742”, [3] та Ф. Голійчука “Филлип Орлик в Галичині” [4].

У радянський період дана тема вивчалася надто обмеженим колом дослідників, причому обов'язково з класових тенденційних позицій. Гетьмана Івана Мазепу вважали “зрадником”, а його прибічників і послідовників – “бунтівниками” та “політичними злочинцями”. Зокрема, діяльність еміграційного уряду досліджували Л. Гісцова, О. Заїкіна, В. Дядиченко, Л. Окиншевич. Частина цих досліджень містить елементи

аналізу окремих аспектів діяльності еміграційного уряду та біографічні дані окремих осіб.

Здобуття Україною незалежності стало поштовхом для критичного переосмислення низки положень і стереотипів радянської історіографії. Найбільш помітними монографічними дослідженнями цього періоду зазначеної проблеми є праці І.О. Кресіна та О.В. Кресін [5] та Т. Чухліба [6; 7], у яких зроблено важливі наукові висновки стосовно політики “мазепинців” і гетьманів України. Автори дають також об’єктивну характеристику діяльності запорозького козацтва. Слушно зосереджено увагу на реалізації урядом української політичної еміграції концепції балансування між визнанням протекції двох монархів задля збереження власної влади.

Більш глибоко проблема виникнення й діяльності української еміграції розглядалася в публікаціях, виданих українською діаспорою. До них належать дослідження І. Борщака [8-11], М. Василенка [12], М. Возняка [13], Б. Крупницького [14], О. Пріцака [15], О. Субтельного [16] та ін.

Однією із сторінок діяльності уряду П. Орлика в екзилі є його зовнішньополітична діяльність, одним із напрямів якої була європейська політика. Тому метою даної статті є з’ясувати суть європейського вектора в зовнішньополітичній діяльності Пилипа Орлика.

У червні 1714 р. П. Орлик виїхав у Європу. Разом із Орликом Бендери покинули небіж Мазепи Андрій Войнаровський, брати Григорій, Іван і Панас Герцики, Федір Нахимовський, Федір Мирович, Клим Довгополий, Федір Третяк, священник Порфеній. Інші скористалися з царської амністії, щоб повернутися на Лівобережну Україну. Серед них були Горленко та Максимович. Із гетьманом їхала численна родина: дружина Анна, сини – Григорій, Михайло та Яків, дочки – Настя, Варвара й Марта. Марта і Яків народилися в Бендерах. Хрещеним батьком Якова був Карл XII, а Марти – Станіслав Лещинський. їхали через Угорщину до Відня. На деякий час українських емігрантів помістили на острові Рюгені, де в Орликів народилася дочка Марія. Хрещеною матір'ю її і була королева Ульріха Елеонора. Потім

родину Орликів було відправлено до Швеції, де гетьман отримав помешкання в Кристіанстаді [14, 41]. Розпочався майже тридцятирічний період еміграційної політичної й дипломатичної діяльності Орлика.

Кінцевою метою діяльності Орлика було об'єднання Правобережної, Лівобережної, Слобідської України та Запорозької Січі в єдину сильну Українську державу під гетьманською владою. Досягнути цього, вважав Орлик, можна тільки за умови звільнення України за допомогою іноземних, держав від панування Російської імперії. Тому основним напрямом політики Орлика було створення антимосковських коаліцій.

У своїй політичній концепції Орлик виходив із того, що завойовницька політика Російської імперії на Заході має небезпечний характер у загальноєвропейському масштабі. Політику Росії Орлик оцінював як похід варварів проти європейської культури. Ціла Європа стоїть перед загрозою московської експансії. Особливо це стосується Східної Європи, насамперед безпосередніх сусідів Росії – Швеції, Польщі й Туреччини. Тому до них передусім і звертався Орлик зі своїми численними пропозиціями про утворення східної коаліції, зараховуючи до головних її учасників також Крим, Буджацьку орду, Січ, Гетьманщину, донське козацтво, казанських та астраханських татар.

Україна як найближча сусідка Москви була по суті жертвою її великодержавної політики. Орлик передбачав, що Гетьманщина й Січ будуть знищені Російською імперією. За ними настане черга Польщі. Існування сильної, з'єднаної України необхідне для підтримання європейської рівноваги, котру порушує московська експансія. Україна має бути охоронним валом у загальноєвропейському значенні. В аспекті такої концепції Орлик підтримував найактивніші стосунки з Францією і з Англією [17, 51].

Суперництво європейських держав визначило й характер їх стосунків. Франція, Швеція, Туреччина, Польща прагнули зберегти існуючу рівновагу й покласти край зростанню могутності Росії, її завойовницькій політиці. Ці країни протистояли Росії та Австрії, а в деякі періоди й Англії, Саксонії та

Голландії, водночас, коли їм це було вигідно, вони прагнули залучити у сферу своєї політики Україну. Орлик із дипломатичним хистом використовував це суперництво на європейському континенті.

В залежності від змін політичної та військової ситуації в Європі, коливань у взаємовідносинах різних держав, виникнення непередбачених, спонтанних політичних комбінацій трансформувалася й політика Орлика. Іноді вона здавалася плутаною й непослідовною. Часом Орлик ішов і на тимчасові компроміси.

Однак українська справа була істинним змістом життя цього безперечно видатного державника й політика. Упродовж трьох десятиліть своєю енергійною, наполегливою, невтомною працею тримав він українське питання на Європейському континенті в активному й дійовому стані. Питання про незалежність України Орлик спромігся вписати в коло політичних прагнень великих держав. Завдяки українському гетьману-емігранту Європа не забувала про Україну. Склалася певна традиція українсько-європейських зв'язків [17, 58].

Після приїзду до Швеції Орлик не мав змоги активно провадити політику, оскільки в той час Карл XII вів сепаратні переговори з царем. Російські дипломати навіть слухати не хотіли про Орлика. Лише мимохідь вони висловлювалися про можливість амністії, та й то в далекому майбутньому [18, 458].

Смерть Карла XII в грудні 1718 р. зумовила певні зміни в міжнародній ситуації. Провідні європейські держави (Англія, Австрія) разом із польським королем Августом II виступили на захист Швеції (з боку якої були зроблені деякі поступки) й вирішили організувати європейську коаліцію, щоб покласти край завойовницькій експансії росіян і витіснити їх із Західної Європи.

Орлик добре розумів, що за цих умов українська дипломатична акція буде мати велику вагу, а тому треба мобілізувати всі сили для боротьби за інтереси Вітчизни. Для цього він планував виїхати з Швеції й очолити

Запорозьке Військо, яке після зруйнування та спалення Петром I Чортомлицької Січі перебувало у володіннях кримського хана в Олешках. Орлик розробив проект створення спеціальної східної антимосковської коаліції в складі Польщі, Швеції, Туреччини, Криму, буджацьких татар, запорожців, українських лівобережних і донських козаків, а також підлеглих цареві мусульман – казанських та астраханських татар. На цей раз ідею визволення України він пов'язував з ідеєю унії з Польщею. Енергійно проводячи підготовчу дипломатичну роботу, через Григорія Герцика відновив зносини з польськими магнатами, через Нахимовського – з січовим військом, через міністра графа Флемінга – листовно з польським королем Августом II [14, 43-44].

Дочекавшись, нарешті, фінансової шведської допомоги та рекомендаційних листів від шведського короля до австрійського цісаря, до королів англійського та польського й окремої королівської грамоти до кошового отамана й запорожців з обіцянкою протекції, Орлик разом зі своєю родиною виїхав із Стокгольма. У Ганновері йому не вдалося, як він очікував, зустрітися з англійським королем Георгом I. Той напередодні виїхав. Зате вдалося провести переговори з ганноверським міністром графом Бернсдорфом. У Брауншвайгу – місці нарад європейського конгресу – мав конфіденційну довірчу розмову зі шведським уповноваженим цього конгресу [19, 152]. Проїхавши всю Німеччину, Орлик дістався до Вроцлава. Під час подорожі гетьман провадив дуже жваву дипломатичну діяльність через своїх уповноважених або поштою.

Однак протягом цього часу ґрунтовно змінилася політична ситуація. Англійський король Георг I мусив через сильну опозицію здати свої позиції в складі антимосковської коаліції. Його наслідували й Австрія, й польський король. Швеція залишилася в ізоляції й мусила шукати порозуміння з царем. Цю ізоляцію відчув на собі й Пилип Орлик.

Перебуваючи протягом кількох місяців у Вроцлаві (на цісарській території), Орлик звернувся до Карла VI за протекцією. Тоді ж там йшли

переговори цісарських дипломатів із російським послом Ягужинським, який мав від Петра I завдання спіймати за допомогою численних агентів Орлика та його сім'ю. На українського гетьмана організували справжнє полювання. Вже у Німеччині на нього чатували царські агенти, але вони помилилися в етапах гетьманської подорожі. Брат віденського посла – молодий Ягужинський чекав на Орлика в Гамбурзі, а потім поїхав через Відень до Вроцлава, маючи намір заарештувати Орлика та його родину [17, 63].

Гетьман зумів уникнути цієї небезпеки тільки завдяки своїм зв'язкам із високими особами. Серед них був і його далекий родич – барон Орлик, цісарський шамбелян. Саме він увів родину українського гетьмана в коло вроцлавської аристократії, у вищий світ Вроцлава і взяв їх під свою спеціальну опіку, клопотався перед цісарем, щоб не дозволено було росіянам захопити Орлика та його родину й вивезти в Росію для розправи. У безпечне місце Орлик виїхав у березні 1721 р. Ягужинський, прибувши до Бреслава, де перебувала родина Орлика, намагався вночі збройно захопити помешкання. Але господар не відчинив брами, незважаючи на погрози й підступні обіцянки. Наступного дня родина Орлика виїхала з цього помешкання [18, 464].

У трьох монастирях знайшли прихисток дружина, сини та дочки Орликів. Там помер їхній наймолодший син Яків. Сам же Пилип Орлик так писав у своєму щоденникові: «Не маючи сталого місця, де б міг прихилити голову, я став позорищем світові й людям, переїжджу з місця на місце, для безпечності під прибраним ім'ям, подаючи себе за чужинця» [14, 48-49]. Російський посол у Відні Ягужинський, посилаючись на заприязнені відносини Австрії та Росії, домігся від цісаря наказу про відмову гетьманові в праві притулку й вимоги виїхати з родиною з цісарських володінь. Не допомогли клопотання за Орлика чеського канцлера, папського нунція та англійського посла у Відні, польського короля, шведського уряду. У квітні 1721 р. помер головний опікун гетьмана — барон Орлик. Пилип Орлик

переїхав у Польщу, до Кракова. Але й тут йому міністри Августа II радили не засиджуватися й шукати безпечнішого місця.

Всі ці події, як і взагалі семирічний період перебування Орлика в Європі, проходили на тлі постійної фінансової й матеріальної скрути. Призначена йому шведським королем щорічна пенсія в 17 тисяч срібних талярів згодом була замінена знеціненими паперовими асигнаціями, яких не вистачало, щоб утримувати родину, своїх співробітників і службу. Іноді, як зізнавався гетьман, не було за що купити «ні хліба, ні дров, ні світла». Доводилося заставляти державні клейноди (дві булави та пернач) і решту власних коштовностей. Невдалими виявилися й спроби одержати від шведського уряду борг Карла XII в 60 тисяч талярів, які він отримав від Мазеви з державного скарбу України. Претензії на ці гроші заявляла Войнаровська, чоловіка якої (племінника Мазеви) серед білого дня захопили царські агенти в Гамбурзі в 1716 р. й вивезли до Росії; після катувань його заслали в Сибір, де він і помер. Така ж доля спіткала й швагра Орлика — Григорія Герцика, якого росіяни захопили у Варшаві. Сини Орлика дістали дозвіл на прийняття їх в Упсальську академію, але не могли там навчатися, оскільки бракувало коштів [17, 65].

Перебування Орлика в Європі в 1721 р. було не тільки небезпечним, а й узагалі не мало сенсу. Його плани щодо створення східноєвропейської антиросійської коаліції, з огляду на політичну ситуацію, яка зазнала різкої зміни, були вже неактуальними. Швеція після 20 років війни уклала з Москвою мир. У шведсько-російський договір українське питання не було навіть включене. Продовжувала зростати залежність Польщі від Росії, тому польський король не міг підтримувати плани й проекти Орлика.

Гетьман зробив спробу порозумітися з царським урядом через голштинських дипломатів у Петербурзі. Йому запропонували персональну амністію з умовою повернення в Україну, але там напевно його чекала розправа з боку царських урядовців. Орлик рішуче відкинув цю пропозицію, яка, за його словами, означала для нього втрату честі. Приймавши її, він «був

би змушений ціле життя зносити нестерпні муки душі». У меморіалі шведському уряду гетьман нагадував, що він не є підданим царя, отже й не потребує його амністії. Крім того, він просив короля захистити його від ласк і запевнень царя, «через котрі не один чоловік постраждав» [20, 97].

Орлик знову пережив крах своїх планів, а в майбутньому його чекали нові невдачі. І щоразу він долав хвилини розпуки та відчаю, знову підводився, набирался енергії, шукав нових шляхів – і так до кінця життя. Він вважав, що звання гетьмана, керівника української нації накладає на нього історичний обов'язок, на вітвар якого він має покласти свою особисту долю. Усвідомлюючи, що його сила як повновладного державного чинника ґрунтується на збройних силах, він вирішив бути поруч із Запорозьким Військом. Оскільки Запорозька Січ підлягала кримському хану – васалу Туреччини, Орлик вирішує перебратися до турецьких володінь, щоб при нагоді, коли складеться сприятлива політична кон'юнктура, бути готовим для виступу на чолі Запорозького Війська.

Для більшої безпеки Орлик перевозить дружину й дітей у Краків, де влаштовує їх у францисканському та бернардинському монастирях. 17 лютого 1722 р. він виїжджає з Кракова, взявши з собою сина Михайла, секретаря-капітана де Клюара та довголітнього слугу Кароля й вирушає в далеку мандрівку на схід. Орлик віз із собою рекомендаційні листи шведського короля до султана, великого візиря й хотинського сераскира [14, 49].

Турецький уряд дозволив Орлику жити тільки в Салоніках. Знову ж таки, з огляду на домагання царя, цей уряд вирішив тримати Орлика подалі. По суті це було почесне заслання. 12 довгих років прожив Орлик у цьому нездоровому місті, де лютували епідемії, де помер його син Михайло й де, незважаючи на все це, його життя було насичене інтелектуальною й духовною працею. Він читав французькі, італійські та голландські часописи, ретельно стежив за плином міжнародного життя, робив нотатки про події в Україні та суміжних із нею державах, займався політично-теоретичними

розробками. Гетьман вів активне листування із Запорозькою Січчю, з великим візиром, кримським ханом, молдавським господарем, із представниками шведського уряду, з англійськими послами в Стамбулі (Станіяном) і Відні (Сафорином). Останній був посередником Орлика в кореспонденції з іншими європейськими державними діячами й навіть із його родиною [18, 469].

Для політичної ситуації в Європі першої половини 20-х років XVIII ст. були характерні швидкоминучі політичні комбінації та конгреси, що тривали роками. У 1725 р. відбулися дві події, які змінили міжнародне становище. На початку року помер запеклий і невблаганний ворог Орлика – Петро I. Це відродило сподівання гетьмана на можливість порозуміння з російським урядом. Крім того, в серпні відбувся шлюб французького короля Людовика XV з дочкою колишнього польського короля прошведської орієнтації Станіслава Лещинського, що зумовлювало антимосковські позиції Франції. Європа поділилася на два ворожі табори. З одного боку – віденська коаліція (Австрія, Іспанія, Росія), з другого – ганноверська (Англія, Франція, Голландія, Данія, інші держави). До останньої прилучився й Орлик зі своєю великою дипломатичною акцією. Здавалося, Європа стоїть на порозі нової війни.

Проте новий голова французького уряду – кардинал Флері виявив ініціативу мирного налагодження конфлікту й домігся скликання європейського конгресу, котрий відкрився в Суасоні влітку 1728 р. Завдяки старанням Орлика українська проблема знову набула європейського масштабу. Хоча розмови стосовно України велися «поза засіданнями конференції», українському гетьману обіцяли допомогу Англія, Франція та Швеція.

Так, за Орлика заступився кардинал Флері, який разом з англійським, голландським та іспанським делегатами намагався переконати російського уповноваженого на конгресі графа Олександра Головніна в необхідності полагодити справедливую справу українського гетьмана [10, № 8, 103]. Але

той рішуче заявив, що його уряд не може допустити дискусії на конгресі щодо української справи. Уряд і так прихильний до «козацької нації», всупереч постанові покійного царя дозволяє вибори гетьмана. Орлик – бунтівник і спільник Мазепи. Мова може йти лише про амністію, якщо він лояльно ставитиметься до Росії. Дипломати більше не наполягали.

Тоді гетьман безпосередньо звернувся до представників віденської коаліції. Голштинського герцога Карла Фрідріха, який був одружений на дочці Катерини I, він просить висловитися на його захист перед імператрицею. Зав'язує відносини з представниками Австрії, Ватикана та ордену єзуїтів, прагнучи через них вплинути на російський уряд і примусити його визнати за Орликом гетьманські права на Лівобережну Україну, водночас вплинути на Польщу з вимогою визнання нею автономії Правобережної України під його владою, а також відновлення козацтва. І зовсім фантастичним був проект окатоличення України заради одержання допомоги від Ватикану [10, № 8, 104].

Та вже в наступному 1729 р. український гетьман-емігрант цілком позбавляється всяких ілюзій відносно можливості порозумітися з царським урядом щодо України. З цього часу й до останніх днів життя політика Пилипа Орлика має чіткий безкомпромісний антимосковський напрям. Найбільше він покладається на Францію й прагне використати її великий вплив на Туреччину.

З 1729 р. поряд із Пилипом Орликом стає його син Григорій. Після років навчання й військової служби він включається в політичну й дипломатичну працю свого батька, спрямовану на мобілізацію міжнародних сил для визволення України [9, 12]. З великою енергією й ентузіазмом молодий Орлик діє як дипломатичний посередник в українських справах.

Після Суасонського конгресу визріла ситуація, в котрій була закладена можливість загальноєвропейського збройного конфлікту. Йшлося про наступника тяжко хворого польського короля Августа II. Франція воліла, щоб ним був Станіслав Лещинський – батько французької королеви. Швеція,

зрозуміло, теж підтримувала Станіслава Лещинського, який займав у минулому польський королівський престол значною мірою завдяки шведському королю Карлу XII. Урядові кола Польщі майже всі підтримували Станіслава Лещинського. Серед його прибічників був і Пилип Орлик. Однак усі розуміли, що Росія ніколи не погодиться з цією кандидатурою.

Французький посол у Польщі де Монті влаштував таємну нараду у Варшаві, в якій взяли участь шведський посол Цюліх і прихильники Лещинського – примас Польщі, коронний гетьман і київський воєвода, а також молодий Орлик. Останній зробив доповідь, у якій підкреслив місце козацької нації й Пилипа Орлика в майбутньому конфлікті. Учасники наради запропонували йому поїхати до Франції й поставити перед її урядом справу свого батька. Наприкінці 1729 р. Григорій "Орлик опинився в Парижі, де викликав у правлячих французьких державних діячів посиленій інтерес до України [10, № 9, 72]. Крім того, йому була доручена спеціальна місія на Сході. Виконуючи її, Григорій мав змогу побачитися в Салоніках із батьком. Енергійні демарші Григорія Орлика перед турецьким урядом, спрямовані на звільнення українського гетьмана від примусового перебування в Салоніках, не мали успіху. Турецький уряд ретельно виконував вимогу царського уряду.

В лютому 1733 р. помер Август II. Вся Польща була на боці Станіслава Лещинського як претендента на польський трон. Однак Росія й Австрія висунули іншу кандидатуру – сина покійного короля Фрідріха-Августа III. На його підтримку царський уряд вислав 40-тисячне військо. Станіслав Лещинський, якого майже одностайно обрали у Варшаві польським королем, мусив тікати від царських військ до Гданська. Під військовим пресингом чужоземних збройних сил сейм мізерною кількістю учасників вибрав Фрідріха-Августа своїм королем.

Почалася європейська війна «за польську спадщину». Вона точилась упродовж 1733 – 1735 років, в основному на землях Італії та Австрії. Франція разом з Іспанією та Сардинією (іспанський король був дядьком французького короля, а король Сардинії – його братом) виступили проти Австрії. Франція

домагалася від Туреччини оголошення війни Росії й водночас підтримувала українського гетьмана, вимагаючи від турецького уряду дозволу на те, щоб Орлик нарешті покинув Туреччину й відбув до Запорозького Війська. Але Туреччина не поспішала з оголошенням війни, а отже й із вирішенням питання про Пилипа Орлика.

Отже, П. Орлик, ставши гетьманом, усе своє життя провадив широку дипломатичну діяльність, спрямовану на звільнення України з-під влади Росії. Будучи гетьманом в еміграції практично без матеріальних коштів, він зумів налагодити стосунки з французьким королем Людовіком IV, польськими королями Августом II та Станіславом Лещинським, турецьким султаном Махмудом і кримськими ханами Девлет-Гіреєм та Каплан-Гіреєм, не кажучи вже про міністрів і радників. Маючи статус законного володаря України у вигнанні, Пилип Орлик намагався перебувати в центрі тогочасних важливих подій в Європі. Мета його активної дипломатичної діяльності була одна – шляхом створення різних міждержавних коаліцій домогтися від Росії та Польщі звільнення України й відновлення єдиної самостійної Української держави часів Б.Хмельницького. Навіть перебуваючи у формальному засланні в Салоніках протягом 1722-1734 рр., він усіляко намагався перешкодити Росії насаджувати свої порядки в Україні, дбав про долю всіх, хто ще залишився в еміграції.

Досвід боротьби першої української політичної еміграції переконливо засвідчує, що при всій особистій відвазі і наполегливості заручитися підтримкою зовнішніх сил справа української державності без широкої підтримки власного народу приречена на невдачу. І все ж, сам факт самовідданої боротьби цих перших політичних вигнанців за самостійну Україну, чи навіть, власне за те, щоб на згасла ідея української державності в мороці царського самодержавства заслуговує на наукове дослідження, на пошанування і народну пам'ять.

Література

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 3-х ч. – К., 1903 – 609 с.
2. Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. (З нагоди 175 роковин з часу його смерті). – Репринт. відтворення вид. 1918 року. – К., 1991. – 48 с.
3. Петрушевич, А. С., Филип Орлик – последний польский гетьман Западной Украины, 1709 – 1742, Львів, 1872,
4. Голійчук Ф. Филипп Орлик в Галичині // Наук. Зб. присвяч. проф. Михайлови Грушевському учениками й прихильниками: З нагоди десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. – С. 346-351.
5. Кресіна І.О., Кресін О.В. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. – К.: ПБП "Фотовідеосервіс", 1993. – 80 с.
6. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648- 1714рр. / Наукове товариство ім. Шевченка в США ; Інститут історії України НАН України; НДІ козацтва. – К., 2003. – 518с.
7. Чухліб Т. Пилип Орлик. – К., 2008. – 64с. : іл. – (Серія "Великі українці"). – Видавничий проект "Про Україну з гонором і гумором".
8. Борщак І. В книгозбірні гетьмана Орлика // Книжник. – 1991. – № 6. – С. 24-26.
9. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик генерал-поручник Людовика XV-го (1742-1759). – Львів: Червона калина, 1932. – 207 с.
10. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // УІЖ. – 1991. – № 8. – С. 97-111; № 9. – С. 71-79; № 11. – С. 59-69.
11. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Іст. есе. – Львів: Червона калина, 1991. – 256 с.
12. Василенко Н.П. Конституція Филиппа Орлика: окремий відбиток. – б.м., б.р. – С. 153-171.
13. Возняк М. Пилип Орлик у пісні про ведмедівку // ЗНТШ. – 1933. – Т. 152. – Вип. III. –
14. С. 153-162.
15. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля. – К.: Дніпро, 1991. – 78 с.
16. Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип.1. – С.307-321.
17. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К. : Либідь, 1994. – 239с.

18. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 358 с.
19. Володарі гетьманської булави: Іст. портрети / В.А. Смолій (авт. передмови) – К. : Варта, 1995. – 557 с.
20. Хеггман Б. Пилип Орлик у Швеції (1716-1719рр.) // УІЖ. – 1996. – №3. – С.151-154.
21. Фігурний Ю. С. Український гетьман Пилип Орлик: монографія / НДІ українознавства. Відділ української етнології. – К. : НДІУ, 2008. – 124с.